

ABDURRAHMAN BİSTÂMÎ'NİN BİLİMLER TASNİFİ

Veysel Kaya*

Abdurrahmân Bistâmî (1380-1455), 15. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren ve daha sonraki Osmanlı düşünce tarihinde iz bırakan alimlerden biridir. Harf ilmi başta olmak üzere gizli ilimlerle olan uğraşısı, dönemindeki Osmanlı sarayının ve saray çevresindeki ulemânın dikkatini çekmiş, kelâm ve usûl-i fıkıh gibi klasik medrese bilimleri ile meşgul olan ulemânın ürettiği birikime yeni bir boyut katmıştır. Fazlullah Esterâbâdî ve takipçilerinin ortaya koyduğu Hurûfîlik akımına şiddetle karşı çıkmasına rağmen harf ilmine diğer ilimler arasında önemli bir yer veren Bistâmî, bilimler ansiklopedisi olarak *el-Fevâiyihü'l-Miskiyye'*yi telif etmiştir. Arapçaya aktarılmış Yunan felsefe geleneğiyle (Greko-Arabik felsefe) ana çatısı belirlenen bu eserde, 10. yüzyılda ortaya çıkan İhvân-ı Safâ ekolünün etkileri görülür. Bistâmî, öncelikle bir bilimler sınıflandırması sunan bu eserde İhvân'ın çerçevesine bağlı kaldığı gibi, tüm dinî ve felsefî gelenekleri kuşatan senkretik bir sistemin oluşturulmasında da seleflerini takip etmiştir. Onun İhvân-ı Safâcılığı, eserinde sıklıkla zikrettiği "ihvânü's-safâ" terkihiyle yaptığı ima ile sınırlı kalmamakta, harf ilmini merkeze çeken bir anlayışla İhvân-ı Safâ felsefesinin bir revizyonunu içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahmân Bistâmî, Osmanlı Felsefesi, Gizli Bilimler, Harf İlimi, İhvân-ı Safâ

***

Abstract

Abd al-Rahmân al-Bistâmî's Classification of the Sciences

Abd al-Rahman al-Bistami (1380-1455) is a scholar who was active in the 15. century Ottoman milieu. His engagement with occult sciences such as the science of letters (*ilm al-huruf*) provoked discussions among Ottoman scholars and statesmen as well. Confronted with his writings, the Ottoman

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı.

ulama who were educated and well-versed in classical orthodox sciences such as Kalam and Usul al-Fiqh faced with a new dimension in the structure of Islamic sciences. Although al-Bistami harshly criticized the Hurufi teachings of Fadl Allah al-Astarabadi and his followers, he took to the science of letters seriously. Al-Bistami wrote *al-Fawayih al-Miskiyya*, an encyclopedia of sciences, and in that book which characterizes the Greco-Arabic literature, he is mainly under the influence of the philosophy of the Brethren of Purity (*Ikhwan al-Safa*). Not only al-Bistami follows the framework of the Brethren in the classification of sciences, but he maintains their philosophical project so much so that he builds a syncretic system which combines different religious and philosophical tendencies. The “Ikhwanism” of al-Bistami is not restricted to the allusion that comes by the phrase “ikhwan al-safa”, which is repeated many times throughout his work. Al-Bistami’s project is a revision of the syncretic philosophy of the Brethren, with a special touch from the occult science of the letters.

Keywords: Abd al-Rahman al-Bistami, Ottoman Philosophy, Occult Sciences, Science of Letters, The Brethren of Purity

***

Summary

Abd al-Rahmān al-Bistāmī (1380-1455), a scholar who was originally from Antiochia, entered the Ottoman lands early in the fifteen century. The time period in which he initiated his activities in the Ottoman sphere is called Ottoman Interregnum (*Fetret Devri*), an era in which the Ottoman Empire faced harsh political rivalries and civil wars among Yıldırım Beyazıt’s (r. 1389-1403) sons after the latter’s defeat to Timur’s army in the Battle of Ankara. In such unsteady ground, al-Bistāmī seized the opportunity to spread his doctrines among the elite: many emerging scholars from different regions, mainly in Anatolia, became his disciples to learn occult sciences. Among these disciples was Mulla Fanārī, who would later become the first sheikh al-Islam in the stabilized Ottoman state. Al-Bistāmī’s engagement with occult sciences was mainly focused on the science of letters (*ilm al-hurūf*), a discipline which seeks to establish secret numerical and alphabetical relations among ontological and epistemological entities. Al-Bistāmī regarded the science of letters as the crown of the sciences, having stated that the core teaching of this secret science was carried through a lineage of the prophets and saints until it came down to the Prophet Muhammad and the scholars afterwards. Al-Bistāmī’s efforts to continue this sacred task by teaching his books among the Ottoman intellectuals provoked

discussions among the Ottoman scholars and statesmen as well. This was because the Ottoman ulama related al-Bistāmī's stance to dangerous activities of the Hurufis who just gained many supporters over the Ottoman lands, although al-Bistāmī harshly criticized Fadl Allah al-Astarābādī and his school. Confronted with his writings, the Ottoman ulama who were educated and well-versed in classical orthodox sciences such as Kalām and Usūl al-Fiḥḥ faced with a new dimension in the structure of Islamic sciences.

Al-Bistāmī finished his encyclopedic work, *al-Fawāyih al-Miskiyya fī al-Fawātih al-Makkiyya* in 1441, although the process of collecting the scientific material took the author about 50 years. *Al-Fawāyih* exhibits a mosaic of all Islamic sciences and disciplines that have come down to the time of the author, with a myriad of quotations from the classical historical, mystical, theological, and philosophical literature. The introductory chapter of the work addresses an overall scheme and classification of the sciences. The classification which is presented here by al-Bistāmī is in full accordance with the one given in the Epistles of the Brethren of Purity, another famous encyclopedic work from the 10th century of Islam. Accordingly, al-Bistāmī adapts the Ikhwanian scheme of dividing the sciences into three, educational sciences (*riyāziyya*), religious sciences (*al-shar'iyya al-waḍ'iyya*), and philosophical sciences (*al-falsafa al-haqīqiyya*). The original stance of al-Bistāmī in this classification is in that he depicts this classification in the shape of a tree: the root is educational and religious sciences, the trunk is the philosophical sciences and the branches are the four main disciplines of philosophy, that is, mathematics, logic, physics and metaphysics. By doing so, he stresses the centrality of the philosophical disciplines in all human knowledge. Not only al-Bistāmī follows the framework of the Brethren in the classification of sciences, but he maintains their philosophical project throughout *al-Fawāyih*, so much so that he builds a syncretic system which combines different religious and philosophical tendencies. Besides, as a loyal adherent of the school of Ibn Arabī, al-Bistāmī also offers a spiritual approach to the Alexandrian structure of philosophy and opens the door to an interpretation which entails hierarchical levels in human knowledge. According to this understanding, the number of human sciences is indefinite and no one can truly understand the

nature and depth of the gnosis of the highest level. Indeed, the truest and purest knowledge is conveyed within the borders of the science of the letters, a discipline which is special to those who are guided by the light of God. In sum, al-Bistāmī's project is a revision of the syncretic philosophy of the Brethren, with a special touch from the mysticism of the school of Ibn Arabī and occult science of the letters.

***

1. Tarihsel Arkaplan

Osmanlı bibliyografya kaynaklarının belirttiğine göre gizli bilimlere vâkîf olan bir kişi Arap ülkesinden Osmanlı Sultanının sarayına gelir. Rûm ulemâsı sarayda toplanır ve o kişiye hakkında bilgi sahibi olmadıkları bu bilimlerle ilgili sorular yöneltirler. Bu kişinin gizli bilimlere olan vukufiyeti karşısında ulemâ donup kalır ve cevap vermeyi başaramaz. Sultan bu durumdan son derece sıkılır ve büyük bir utanç içerisine girer; çevresindeki ulemadan bu kişiyle sözünü ettiği bilimler hakkında tartışabilecek birinin bulunmasını ister. Sultana Hızır Bey diye birinden bahsedilir. Hızır Bey henüz otuzlu yaşlarındadır ve asker kıyafeti giymektedir. Hızır Bey'i Arap alim ile sultanın huzuruna çıkarırlar. Karşısında asker kıyafetiyle bu yeni yetme bilgini gören Arap, gülererek alay eder. Hızır Bey, "bildiklerini anlat!" der. Bunun üzerine adam ona farklı ilim dallarından sorular yöneltir. Hızır Bey, tüm bu sorular hakkında bilgi sahibidir; karşındakine en güzel bir şekilde cevap verir. Bu sefer sıra Hızır Bey'dedir; muarızına 16 branştan sorular yöneltir. Ancak Arap âlim bu konularda bilgi sahibi değildir ve susup kalır. Bunu gören sultanın sevinçten içi içine sığmaz; bir oturup bir kalkar ve Hızır Bey'e övgüler yağdırır. Kaynakların belirttiğine göre bu ilginç olayda anılan ve Hızır Bey'le (v. 1459) tartışan esraren-giz kişi Abdurrahman Bistâmî'dir (v. 1455); olay da Sultan II. Murat'ın (1421-1451) huzurunda gerçekleşmiştir.¹

---

¹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, I-V, thk. Mahmud Abdülkâdir el-Arnaût, İstanbul, IRCICA, 2010, IV, 443.

Osmanlı tarih kaynaklarının Osmanlı saray çevresinde yetişen ulemânın seviyesini göstermek için gururla aktardıkları bu olayın tarihsel değerini sorgulamak mümkünse de, olayı “Osmanlı bilginlerinin hermetik mirasla imtihanı” olarak görmek mümkündür. Osmanlı düşünce tarihi içerisinde 14. ve 15. yüzyıllar, kimya, simya, sayılar ve harflerin sırları gibi gizli bilimleri terviç eden hurûfî akımların bir nevi istilasına sahne olmuştur. Tebriz asıllı Fazlullah Esterâbâdî'nin (v. 1394) takipçileri, liderlerinin öldürülmesinin hemen akabinde Anadolu ve İran'ın batısında bulunan diğer yerlere geçmeye başladılar. Nesîmî (v. 1417) tarafından Anadolu'da Hurûfliği yaymakla görevlendirilen ve *Beşâretnâme* isimli bir eser telif eden Reff'î gibi isimlerle beraber, bu akım toplumun çeşitli kademelerinde taraftar bulmaya başladı. Hoca İshak (v. 1982), *Kâşifü'l-Esrâr*'ında Fazlullah'ın öğrencisi Aliyyül Âlâ'nın Anadoluya geçerek Hacı Bektaş tekkesinde Bektaşilere Hurûfliği telkin ettiğini söyler. Fazlullah'ın takipçilerinden Mir Şerif *Hâcnâme*'sinde önderinin kitaplarını Anadolu'ya getirdiğini ve kardeşiyle Karadeniz kıyılarına kadar gittiğini aktarır. Bu gibi yayılma çabaları sonucunda Hurûflik, Osmanlı Sarayına nüfuz edecek kadar kudret kazanır. Fatih Sultan Mehmed'in huzuruna çıkan Hurûfîlerin, entelektüel ilgileri bir hayli fazla olan Padişah'ı etkilemelerinden korkan Veziriazam Mahmud Paşa, dönemin alimlerinden Fahrüddin Acemî'ye (v. 1460) başvurmuştur.² Bu yayılmanın karşısında standart medrese birikimiyle donanmış ulemânın olması, Osmanlıdaki sünnî geleneğin yapısının farklı reaksiyonlar içerisine girmesine zemin hazırlamıştır.

Kuruluşundan itibaren 15. yüzyılın ortalarına gelinceye değin, Osmanlı topraklarında yetişen alim tipine bakıldığında, Fahrüddin Râzî (v. 1209), Nasirüddin Tûsî (v. 1274)³, Necmüddin Kâtibî (v. 1277)⁴ gibi klasik otoritelerin biri-

² Usluer, Fatih, *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2009, s. 9; 24-25. Ayrıca daha ayrıntılı bilgi için bk. Gölpmarlı, Abdülbaki, *Hurûflik Metinleri Kataloğu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 26-31. Burada verilen bir kaynağa göre Hurûfîler, Osmanlı topraklarında “Kalenderân-ı Râfiziyân” olarak da bilinmektedir. Fazlullah'ın hayatı ve görüşleri hakkında güncel bir çalışma için bk. Shahzad, Bashir, *Fazlallah Astarabadî and the Hurufis*, Oxford, Oneworld, 2005.

³ Nasirüddin Tûsî'nin eserleri, Merağa Matematik-Astronomi okulunun kurucu ismi olması dolayısıyla, bu okulun Osmanlı coğrafyasında yaygınlık kazanması ile birlikte etkili olmuştur. Da-

kimini devam ettiren bir çizginin baskın olduğu görülür. Bu çizgi, Osmanlı düşünce geleneğini tavsif eden araştırmalarda daha çok “Fahruddin Râzî” ekolü olarak adlandırılır. Ekolün böyle bir isim almasının nedeni Fahruddin Râzî’nin özellikle kelâm, usûl-i fıkıh ve tefsir alanında ortaya koyduğu birikimin Osmanlı ulemâsı nezdinde temel başvuru metinleri haline dönüşmesidir. Osmanlı Devleti’nin ikinci padişahı Orhan Gazi’den itibaren Osmanlı ilim geleneğinin temelleri, medreselerin kurumsal hale getirilmesiyle atılmıştır. İslam hukukuna verilen önem doğrultusunda Osmanlı ilim çevresinde öne çıkan Molla Fenârî (v. 1431) ve Molla Hüsrev (v. 1480) gibi bilginlerin temel eserleri fıkıh usûlü literatürüne aittir. Fahruddin Râzî’nin başlıca fıkıh usûlü eseri *Mahsûl*, Molla Fenârî’nin *Fusûlü’l-Bedâyi’*’inde temel kaynaklardan biri konumundadır.⁵ Molla Fenârî, medrese bilimlerinin taşıyıcısı olmasının yanında İbn Arabî geleneğinde de önemli bir yere sahiptir. Nitekim o, Osmanlı tasavvuf felsefesinin önemli simalarından Dâvûd Kayserî (v. 1350) ile birlikte, İbn Arabî metinlerinin metafizik bir sisteme dönüştürülmesinde etkin bir rol oynamıştır. Kayserî bir taraftan, zamanın mahiyeti hakkındaki risalesinde⁶ Fahruddin Râzî’nin *el-Metâlibü’l-Âliye*’de zaman konusuna ayırdığı uzun tartışmanın bir özetini sunarken, diğer taraftan İbn Arabî’nin *Füsûsu’l-Hikem*’ini irfânî gelenek içerisinde şerh etmiştir. Kısaca o, hem medrese geleneğinin bilimlerinde söz sahibi olduğunu ihsas ettirmekte, hem de İbn Arabî çizgisini korumaktadır. Tüm bu isimlerin ürettikleri literatür, kelam, felsefe ve tasavvuf gibi farklı disiplinleri birleştirme

---

vud Kayserî, bu okula mensup olan İbn Sartak’ın bilfiil öğrencisi idi. Bk. Fazloğlu, İhsan, “Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Dâvûd el-Kayserî (656 [660] / 1258 [1262] - 751 [1350]), *İbn Arabî Geleneği ve Dâvûd el-Kayserî* içinde, haz. Turan Koç, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011, s. 33.

⁴ Kâtibî, Osmanlı döneminde verilen icazetnamelerde Seyyid Şerif Cürçânî’ye kadar gelen silsile içerisinde standart bir halkayı oluşturur. Ayrıca onun *Hikmetü’l-Ayn*’ı, Osmanlı medreselerinin felsefe derslerinde başlangıç ve orta seviyelerde okutulan bir eserdir. Kâtibî’nin Osmanlı nazarı düşüncesindeki etkisi hakkında geniş bilgi için bk. Arıcı, Müstakim, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce Kâtibi Örneği*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 77-86. Ayrıca bk. Fazloğlu, Şükran, “Talim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Müfredatı”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 18 (2005/1), s. 115-173.

⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn ‘an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, I-II, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1972, II, 1267.

⁶ Risâlenin Türkçe çevirisi için bk. Alper, Ömer Mahir, *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 45-51.

gayesini gütmesine rağmen, okultist bir karakter arzetmez. Gizli ilimler ve harflerin/sayıların bilinmeyen sırları gibi konular ön plana çıkmaz; temelde metafizik ve diğer nazarî disiplinlere odaklanan bir üslup baskın durumdadır.

Abdurrahman Bistâmî'nin Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösterdiği zamana kadar bilimler tasnifi alanındaki eserlere göz atıldığında, bu çalışmada sözünü edeceğimiz, Bistâmî'nin *el-Fevâiyihü'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihî'l-Mekkiye'* siyle⁷ kıyaslanabilecek ilimler ansiklopedisi/ilimler havuzu karakterini taşıyan bazı teliflere rastlanmaktadır.⁸ Ancak bu eserler, Bistâmî'de olduğu gibi İhvân-ı Safâcî çizgiyi ön plana çıkaran ve harf ilmi gibi "ulûm-i garîbe"yi merkeze alan bir anlayışı belirgin bir şekilde yansıtmazlar. Temelde Fahrüddin Râzî gibi sünnî otoritelerden gelen yaklaşım ve üslup merkezdedir ve ulemâ, bu merkezi ancak sünnî geleneğin izin verdiği ölçüde esnetebilmektedir. Diğer taraftan, Osmanlı'nın ilk dönem ulemâsı, bilimsel üretimini daha çok bahsettığımız düşünce geleneklerinin sınırları içerisinde şerh ve haşiyeler planında ortaya koymuştur. Çeşitli bilimleri bir araya getiren eserler içerisinde sayılabilecek, Molla Fenârî'ye nispet edilen ama aslında oğlu Muhammed Şâh Fenârî'ye ait olan *Enmûzecü'l-'Ulûm*, Fahrüddîn Râzî'nin *Hadâ'iku'l-Envâr* isimli 60 ilmi içeren esere 40 ilim daha eklenerek ortaya konulmuştur.⁹ Bu eserde tılsımât, neyrencât, hurûf ve simya gibi başlıklar yer almaktadır. Zaten Muhammed Şâh'ın kendisi Bistâmî'nin hurûf ilmine dair teliflerinden söz açmış ve

⁷ Bu eserin yazma eser kütüphanelerinde mevcut birçok nüshası içerisinde Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 688 numarada kayıtlı nüshayı kullandık. Bistâmî, kitabın bazı yerlerinde "şu anda 844 [1440] yılındayız" (vr. 165b) dediğine göre yazılış tarihini bu şekilde tespit etmek mümkündür.

Klasik dönem arapça literatürdeki ansiklopedik mahiyetteki eserler için bk. Furat, Ahmet Subhi, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7 (1978/1-2), s. 299-308.

⁸ Kemal Faruk Molla, Fetih öncesi dönemde ilimler tasnifi alanında yapılmış çalışmalar hakkında bir liste vermektedir. Bu liste şu eserleri içerir: Dâvûd Kayserî, *el-İthâfû's-Süleymânî fî Ahdi'l-Orhânî*; Abdurrahman Bistâmî, *el-Fevâiyihü'l-Miskiyye*; Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Küberâ*, Mahmud b. Mehmed Şirvânî, *Murâdnâme* (Keykâvus b. İskender tarafından yazılan *Kâbusnâme*'nin tercümesi). Bk. Molla, Kemal Faruk, "Mehmed Şâh Fenârî'nin *Enmûzecü'l-'Ulûm* Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi", *Divân İlmî Araştırmalar*, 18 (2005/1), s. 245-273.

⁹ Gömbeyaz, Kadir, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) Bildiriler* içinde, ed. T. Yücedoğru vd., Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, s. 504-506.

bunlardan övgüyle bahsetmiştir.¹⁰ Buraya kadar ortaya çıkan resim, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde klasik standart kalıplarının dışına çıkıp, garip ve nadir ilimlere de vukufiyeti olan Molla Fenârî, Muhammed Şah Fenârî ve Hızır Bey gibi isimlerin mevcut olduğunu göstermektedir.¹¹ Bir taraftan İbn Arabî ekolünün Davud Kayserî ve Molla Fenârî gibi isimlerle devam ettirilmesi, diğer taraftan hurûfî akımlarla birlikte kültür atmosferine yeni katmanların eklenmesi, Bistâmî'nin ortaya koyduğu birikime bir zemin hazırlamıştır.

Abdurrahman Bistâmî'nin Osmanlı topraklarına (*el-Memleketü'r-Rûmiyye*) ayak basması 811/1408 tarihindedir¹²; bu nedenle onun Osmanlı ulemâsı ile bağlantı kurması Fetret devri (1402-1413) ile II. Murad'ın (1421-1451) padişahlığını kapsayan dönem içerisinde yer almaktadır. Bistâmî aslen Antakya doğumludur ve doğup yetiştiği coğrafya Memlûklüler idaresi altındadır. Anadolu'ya gelmeden önce, çeşitli ilim dallarında eğitim almak için Kuzey Afrika, Şam ve Horasan'a seyahatlerde bulunmuş, özellikle Kahire ve Halep gibi merkezlerde uzun süre kalarak ilim tahsilinde bulunmuştur. Bu seyahatlerinden sonra da Bursa'ya gelip ölene kadar burada ikamet etmiştir.¹³ Bistâmî'nin Osmanlı coğrafyasında harf ilimlerini yaygınlaştırmak özel bir çaba sarfettiği, kendisinden bu ilimleri tahsil eden ulemânın listesinden anlaşılmaktadır. Bistâmî'nin kendi-

¹⁰ Molla, "Osmanlılar'da İlim Anlayışı", s. 250.

¹¹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Metâlib-i İrfânîyye ve İzâhât-ı Nûniyye*, İstanbul, Şirket-i Sahafiyeye-i Osmânîyye, 1312, s. 10: "[Hızır Bey] kâffe-i aksâm-i ulûm ve fûnûnda ihrâz-ı mahâret-i kâmile edenlerdendir. Hazret-i Müşâr ileyhın pek çok ulûm-i garîbeye ittîlâ ile teferrüd eylediği, Şemsüddin Fenârî hazretlerinden sonra nevâdir-i mâlûmâtta muâdili olmadığı müselle-i enâmıdır." İsmail Hakkı, bunun akabinde Hızır Bey'le Abdurrahman Bistâmî arasında geçen olayı alıntılar.

¹² Bistâmî, Abdurrahman, *Dürretü Tâci'r-Resâ'il ve Gurretü Minhâci'l-Vesâil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 4905, vr. 39a. Bistâmî'nin Anadolu'daki faaliyetleri için önemli bilgiler veren bu eser hakkında bk. Fazlıoğlu, İhsan, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvanü's-Safâ ve Abdurrahman Bistâmî", *Divan* (1996/2), s. 229-240, özellikle s. 234 vd.

¹³ Bistâmî'nin kendisi, Anadolu'ya ziyaret amaçlı gelip Bursa'da ikamet etmekte olduğunu söyler: "Fâkir miskîn etâ Rûme zâiran / Du'îye Abdurrahmân el-mukim bi-Bursa". Bk. Bistâmî, *Fevâîih*, vr. 14b.

Bistâmî'nin, harf ilmiyle ilgili bir risalesinde esrarengiz bir şekilde alt alta bazı şehir adları sıraladığı görülür. Bu şehir isimlerinin müellifin bir şekilde irtibatlı olduğu coğrafyayı çıkardığı söylenebilir: Kıbrıs, Kostantiniyye, Dimeşk, Demenhur, Semerkand, Konya, Tokat, Tüs, Mısır, Dimyat, Bağdat, Akka, Nablus, Gazze, Safed, İfrikiyye, Mekke, Kayseri, Tarsus, Aksaray, Halep, Hims, Tarablus, İsfehan, İznik, İsfendiyar, Sivas, Malatya. Bk. Bistâmî, Abdurrahman, *Risâle Siyâsiyye*, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Ulucami, no: 3489, vr. 46b-47a (Eserin ismi zahriyye sayfasından alınmıştır).

sinin verdiği bu listenin başında, övgüyle söz ettiği Molla Fenârî de bulunmaktadır.¹⁴ Bistâmî'nin bu çabaları meyve vermiş olacak ki, Taşköprüzâde'nin eş-Şakâikü'n-Nu'mâniyye'sinde dördüncü tabaka içerisinde yer almış ve sonra gelen yüzyıllardaki Osmanlı müellifleri tarafından ilimlerde bir otorite olarak algılanmaya devam etmiştir.¹⁵ Onun Osmanlı saray çevresi ile irtibat kurmak istemesi, bir patronaj arama gayretinin sonucu olduğu gibi, aynı zamanda Osmanlı'nın yayılma siyasetine apokaliptik/mesiyaniik düşünceleriyle destek vermesi de önemli bir etkidir. Bistâmî içinde yaşadığı çağın zamanın sonuna te- kabul ettiğini ve kıyamet alametlerinin belirmeye başladığını düşünmektedir. Bu meyanda, kitabında İstanbul'un ve Roma'nın fetihlerinin gerçekleşeceği ön-

¹⁴ Bistâmî'nin verdiği bilgiye göre Molla Fenârî 812/1409 senesinde Bistâmî'den *Kabsü'l-Envâr ve Gurretü'l-Cemâl* isimli harf ilmine dair teliflerini okumuştur: Bistâmî, *Dürre*, vr. 25a. İlerleyen sayfalarda Bistâmî'nin ders okuttuğunu söylediği Osmanlı alimlerinden bazıları şöyledir: Muhammed Buhârî, Nu'mânüddin Nu'mân b. Hâlid, Yâr Ali, İdris b. Sa'îdüddin Muğlavî, Abdülkerim b. Abdülcebbar, Fakih Paşa (Şihabüddin b. Ahmed), İbn Şerefüddin (Bistâmî "asrın Calinus'u" olarak niteler), Tâcüddin Abdülvehhâb b. Nasrullah, Fazlullah b. Necmüddin, Kara Şemsüddin Ayasluki, Fazlullah b. Hüseyin İzniki. Bu isimlerin çoğu Bistâmî'den *el-Lem'atü'n-Nûrâniyye* isimli eserini okumuştur. *Dürre*'nin telif tarihi, yine Bistâmî'nin verdiği bilgiye göre h. 845'tir (vr. 37b). Konya'da bulunmuş olan Yâr Ali (Şirâzî)'nin Sadrüddin Konevî ile olan ilişkisi ve Konevî ile Nasirüddin Tûsî arasındaki mektuplaşmaları istihzah ettiği bilgisi için bk. Bayram, Mikail, "Hâce Nasirüddin Muhammed et-Tûsî'nin İntihalciliği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2005), s. 7-18, özellikle s. 15 (Bayram'ın intihale delil diye gösterdiği hususları ciddiye almak mümkün değildir).

Bistâmî ile çağdaş bir müellif olan ve yine onun gibi Osmanlı'ya dışarıdan gelen Abdüllatif Kudsi (v. 1452), Osmanlı topraklarında harf ilminin yayılmasından oldukça tedirgin olmuş; Bistâmî'nin övgüyle bahsettiği Hüseyin Ahlatî'yi bu fitnenin başı olarak görmüştür. Yine Bistâmî'nin listesindeki Fakih Dede, Kudsi tarafında harfçi mülhidlerden biri olarak görülür. Bk. Tek, Abdürrezzak, *Abdüllatif Kudsi Hayatı Eserleri ve Görüşleri*, Bursa, Emin Yayınları, 2007, s. 243 vd. Her ikisi de ömrünün sonlarını Bursa'da geçirmiş olan Bistâmî ve Kudsi'nin karşılaşmış olmaları oldukça muhtemeldir. Abdüllatif Kudsi Zeyniyye tarikatına mensuptur; Bistâmî ise Üftade Türbesi yanında Sa'diyye Tekkesi haziresinde gömülmüştür.

¹⁵ II. Selim dönemi Saray çevresinden Odabaşı Mustafa Ağa tarafından çevrilmesi istenen 6 eser içerisinde Bistâmî'nin *el-Fevâiyihü'l-Miskiyye*'si de bulunmaktadır: Yağmur, Ömer, "Abdurrahmân el-Bistâmî ve XVI. Yüzyılda Yapılmış Bir İlimler Ansiklopedisi Tercümesi: Tercüme-i Kitâb-ı Fevâiyihü'l-Miskiyye Fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye", *Turkish Studies* 4 (2009/3), s. 2255. Nevî Efendi, bilimler hakkında bilgiler aktardığı *Netâ'icü'l-Fünûn*'unda *Fevâiyih*'i yararlandığı temel kaynaklardan biri olarak zikreder. Nevî Efendi, *İlimlerin Özü Netâ'ic el-Fünûn*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 73 ("bazı meselesini Hazret-i Abdurrahman Bistâmî'nin Fevâiyih-i Miskiyye'sinden intihab edip..."). *Fevâiyih* ayrıca, İsmâil Hakkı Bursevî'nin tefsiri *Rûhu'l-Beyân*'ın da kaynaklarından biridir: Bursevî, İsmâil Hakkı, *Tefsîru Rûhu'l-Beyân*, I-X, İstanbul, Eser Kitabevi, 1969, I, 29 ("Kâle Abdurrahmân el-Bistâmî Kuddise Sirruh Müellifü'l-Fevâiyih-i'l-Miskiyye...").

görüsünde bulunur.¹⁶ İslam ümmetine her yüzyılın başında dini yenileyecek bir müceddidin gönderileceği hadisini yorumladığı bölümde (vr. 51b-79b), her bir yüzyılda bir müceddid ve bir imamın bulunduğunu, Emevîler ve Abbâsîlerden sonra imamlık ve halifelikğin Memlûklülere geçtiğini söyler. Dokuzuncu ve son imam olarak zikrettiği Melikü'z-Zâhir Berkûk'tan (1382-1399) sonra onuncu imamın bizzat mehdi olacağı müjdesini verir. Bistâmî mehdinin kim olduğunu açıkça zikretmez ama, Osmanlılar'a olan övgü dolu ifadeleri ve kendisini tüm ilimlerin toplayıcısı olarak görmesi hesaba katılırsa, devrinin imamının yanında yer alacak müceddidin kim olduğuna dair pek de mütevazi olmayan bir fikri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Bistâmî'nin devrin siyasi ortamında aktif rol almak istemesi, Fetret Devri'nden sonra oluşan karmaşa durumu içerisinde Şeyh Bedreddin gibi isimlerle beraber Osmanlı coğrafyasındaki siyasî gidişatı yönlendiren

¹⁶ Bistâmî, Abdurrahman, *el-Fevâiyh Miskiyye fi'l-Fevâitihî'l-Mekkiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no: 688, vr. 45a-45b. Bistâmî şöyle der: "Ahir zamanda bir halife çıkacak ve yeryüzünü adaletle dolduracak. Hz. Fâtıma'nın neslinden olup ismi Peygamber'in ismine benzeyecek [Muhammed]. Taberiyye gölünden Zebur'u ve içinde Musa'nın asası Tevrat tabletleri bulunan diğer bazı kutsal eşyayı çıkaracak; Antakya'da bir mağarada bazı kitaplar bulacak. İstanbul ve Roma'yı ardından da Çin diyarını ve Deylem dağlarını fethedecek. Tüm mezhepleri ortadan kaldıracak; yeryüzünde yalnız Allah'ın hâlis dini kalacak. İstanbul'un fethinden 28 gün sonra da Deccal çıkacak." Buradaki tasvirlerde bir dünya imparatoru vizyonu ortaya konmak istendiği dikkatlerden kaçmaz ki, bazı noktalarda Fatih Sultan Mehmet'in kişilik ve planlarına uygunluk da farzedilmektedir. Ancak, Fatih'in 1432'de doğduğu ve 1444'te ilk olarak tahta çıktığı, *Fevâiyh*'in ise 1440'ta telif edildiği göz önüne alınırsa, Bistâmî'nin henüz tahta çıkmamış şehzâdeyi tanıyıp tanımadığı tartışılabilir. Ayrıca krş. Bistâmî, *Risâle*, vr. 43a; 48a. Bu ikinci risalede ise mehdinin Fâtıma neslinden olacağını teyit ederek Ehl-i Beyt'ten olacağını özellikle belirtir: vr. 48a. Fatih dönemi ile ilgili müstakil bir kitap yazmış olan Franz Babinger'e bakılırsa, Fatih şehzâdelik zamanlarından itibaren Osmanlı topraklarında yayılan Hurûfî öğretilere ilgi duymuş, bu öğretiyi yayanlardan bazı kişileri özellikle korumuştur: Babinger, Franz, Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı, çev. Dost Körppe, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2003, s. 50. Yine burada geçen bir bilgiye göre Fatih dönemi kroniklerini tutan birçok batılı tarihçi, Fatih'in amacının dünyada "tek din, tek hükümdarlık" tesis etmek olduğunu özellikle belirtmektedir. Babinger, bu vizyonun Fatih'in babası II. Murat'ta da bulunduğu yorumunu yapar.: A.g.e, s. 352. Yukarıda sayılan Mehdi'nin özellikleri ile bu tespitin uyuşması dikkat çekicidir.

Diğer taraftan, İstanbul'un dünyanın sonu senaryolarının merkezi olması ilk defa Bistâmî'de görülmez. Miladi 557 tarihinde art arda İstanbul'da depremler görülünce, dünyanın sonunun geldiğini ve kıyamet kopacağına yönelik bir Bizans literatürü oluşmuştur. Böylece Bistâmî'nin eserleriyle birlikte, yaklaşık 1000 yıl sonra benzer bir olgu ile karşı karşıya kalıyoruz. Bk. Hoyland, Robert, "Early Islam as a Late Antique Religion", *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. S.F. Johnson, Oxford University Press, 2012, s. 1066.

¹⁷ Bistâmî, Moğol istilasından sonra Türk sultanlarının elinde İslam ümmetinin ferah ve düzene kavuştuğunu ifade eder: "Fe Sübhâne'l-Müdebbire'l-Hakîm, ve lem yezel el-emr bi mülûkî't-Türk müstakîmen ve'l-ahvâl müntazimeten". Bk. Bistâmî, *Fevâiyh*, vr. 76a.

dirmeye yönelik gayretleri beraberinde getirmiştir. Ancak o, Osmanlı saltanatının devam etmesiyle beraber Şeyh Bedreddin'in karşılaştığı acı sonun bir benzerini yaşamamış ve sonradan da iktidarı sağlamlaşan sultanlığın destekleyicisi bir konumda bulunmuştur.¹⁸

2. Bistâmî'nin İlim Anlayışı ve İhvân-ı Safâ

Abdurrahman Bistâmî, İhvân-ı Safâ düşüncesinin Osmanlı'ya taşınmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Hicrî dördüncü yüzyılda ortaya çıkan İhvân-ı Safâ, kendisine kaynaklık eden çeşitli felsefî ve dinî akımları bir çatı altında toplama amacını üstlenen bir akım olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, İhvân'ın öğretisi içerisinde Aristotelesçi, Platoncu, Yeni-Platoncu ve Pisagorcu felsefe öğelerine sıklıkla rastlanıldığı gibi, Hinduizm, Budizm, Yahudilik ve Hristiyanlığa ait metinlerin de felsefî düşüncelerin desteklenmesi için etkin bir şekilde kullanıldığı görülür. Bu yönüyle, İhvân-ı Safâ risalelerinde, tüm dinî ve felsefî akımlarıyla kadim Helenistik mirasın bir pota içinde eritilmesine yönelik bir projenin ortaya konmak istendiği tespiti yapılabilir.¹⁹ Bistâmî ise, tüm bilimleri felsefe çatısı altında bir araya toplamasıyla, bir Bizans tipi alim misyonunu bilinçli olarak üstlenme gayreti içinde gözükmektedir.²⁰

İhvân-ı Safâ'nın bu projesine sahip çıkan Bistâmî, bu yönelimini bir bilimler ansiklopedisi olarak telif ettiği *el-Fevâihü'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiye*'sinde somutlaştırmaktadır. Tıpkı İhvân'ın risalelerinde olduğu gibi, bu

¹⁸ Şeyh Bedrettin'in Fetret Döneminde Anadolu'daki faaliyetleri ve Bistâmî'nin bu ortamdaki konumu için bk. Kastritsis, Dimitris, "1402-1413 Fetret Devri Bağlamında Şeyh Bedrettin Ayaklanması", *Sultan Mehmet Çelebi ve Dönemi*, ed. Fulya Düvenci Karakoç, Bursa: Gaye Kitabevi, 2014, s. 79-105. Şeyh Bedrettin'in Sakız Ada'sındaki faaliyetleri bilinmektedir (*a.g.e.*, s. 96). Benzer şekilde Bistâmî de bu adada zaman geçirdiğini ve hatta harf ilimleriyle ilgili ilk eseri *el-Letâ'ifü'l-Hafiyye*'yi 811 tarihinde burada yazdığını söyler: Bistâmî, *Dürre*, vr. 24b.

¹⁹ Risâleler'in Helenistik felsefe merkezindeki senkretik yaklaşımı hakkında bir tasvir için bk. Callatay, Codefroide de, *İkhwan al-Safa A Brotherhood of Idealists on the Fringe of Orthodox Islam*, Oxford, Oneword, 2005, s. 73-88 ("Syncretism" başlığı altında).

²⁰ Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi* kitabının başında Bistâmî ile oldukça örtüşen Bizans modeli filozofu şöyle anlatır: "... Bizans filozofu modeli de "ansiklopedist" modeldir. Felsefe, metafizikten daha çok pozitif disiplinlere (Latinlerin *quadrivium*'una) yöneliktir. İyi filozof mümkün mertebede çok çeşitli konuları öğretebilen iyi bir âlimdir, o bir *polyhistor*'dur; antik sanatı bildiği gibi, çoğu zaman can sıkıcı olan tasvirleri, ağıt söylevlerini, imparatorluk övgü konuşmalarını ve başka parenetik [*parenétique=ahlaki*] risaleleri iyi bilen bir söz sanatı ustasıdır". Libera, Alain de, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2005, s. 23-24.

eserde de “lokomotif” görevini üstlenen, Yunan düşünce geleneğinden Arapça-ya aktarılmış olan mirastır. Ona göre Yunanlılar, yeryüzünde bilimin yeşerdiği uluslar olan Hintliler, Persler, Keldânîler, İbrânîler, Kıptîler, Romalılar ve Araplar içerisinde başı çeken ulustur; hatta bu bağlamda hikmetin gökyüzünden yeryüzüne üç parça halinde, Yunanlıların beyinlerine, Çinlilerin ellerine ve Arapların dillerine inmesi, Yunanlıların aklî üretimde esas itibara alınması gereken bir medeniyet olduğunu gösterir.²¹ *Fevâiyih*’in daha giriş kısmında Bistâmî, “ibarede Arapça, işarete İbrance, manada Süryanice ve mebânîde Yunanca” bir eser yazdığını ifade eder ki²², kurduğu tüm yapının temelde Yunanca mirasa dayalı olduğunun açık bir göstergesidir. Bu iddiayı destekler şekilde, Bistâmî felsefî ilimlerde yetkinleşmek ve filozof ismini hak etmiş olmak için 10 ilim dalında uzmanlaşmak gerektiğini söyler: Yazı, gramer, şiir, aritmetik, geometri, astronomi, tıp, müzik, mantık ve felsefe disiplinlerinde oluşan bu 10 temel ilim “mütebassır bir filozof” ve “mütebahhir bir âlim” olmanın temel şartıdır.²³ Onun saydığı bu ilimler, Aristotelesçi geleneğin sistematize ettiği yapıyı birebir yansıtır; nitekim Huneyn b. İshâk’ın (v. 873) risalelerini derleyen “nevâdir” koleksiyonlarında söz konusu “10 temel ilim” anlayışına açık bir şekilde rastlanmaktadır.²⁴ Gerçek anlamda “ilk filozof” (*el-hakîmü’l-evvel*) olan Aristoteles, her şeyden önce tüm bilimlere giriş niteliği taşıyan mantık alanında yaptığı çalışmalarla tüm övgüleri hak etmektedir. Mantığın 5 temel sanatı hakkında yazdığı eserlerle o, “bizi doğruya iletmış ve gözlerimizi nurlandırmıştır”.²⁵ Ayrıca metafizikteki otoritesini de telif ettiği 13 makaleden oluşan kitapla (*Metafizik*) göstermiş ve “mâbadettabîa/ilm-i ilâhî” hakkında bilgi edinmek isteyenleri amaçlarına ulaştırmıştır.²⁶ Bistâmî’nin muallim-i evvele karşı olan bu saygısı şüphesiz İhvân-ı Safâ başta olmak üzere Arapça felsefe literatüründe karşılık

²¹ Bistâmî, *Dürre*, vr. 19b-20b.

²² Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 5b.

²³ Bistâmî, *A.g.e.*, vr. 14a.

²⁴ Huneyn b. İshâk, *Zekera Huneyn b. İshak*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, no: 1608, vr. 12b-17b. Bistâmî’de Arapça yazı ve nahiv olarak belirtilen disiplinler, Huneyn’de Yunan yazısı ve grameri olarak yer alır. Burada Aristoteles’in 10 ilmi kuşatarak “hakîm bir filozof” olduğu belirtilir.

²⁵ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 13b: “hedânâ bihâ ve nevverâ besâiranâ”.

²⁶ Bistâmî, *A.g.e.*, vr. 14a.

bulur: İhvân'a göre bir kişi, Aristoteles külliyatına ait kitapları ne kadar çok incelense, Tanrı hakkında bilgisi o kadar artacak, Tanrı'yı onun şânına lâyük sıfatlarıyla daha iyi bilecektir.²⁷

Bütün bir felsefe projesi olarak İhvân-ı Safâ risalelerine mutabık olan bu duruşun yanında, Bistâmî'nin eserlerinde İhvân-ı Safâ etkisini somut olarak kanıtlayacak başka bir durum daha vardır. *Fevâiyih*'in birçok yerinde "ihvânü'-safâ ve hullânü'l-vefâ" terkiplerine bir arada yer verilmektedir.²⁸ Kuşkusuz böyle bir kullanım, İhvân-ı Safâ ekolünün bilinen ismine açık bir göndermedir. Ancak Bistâmî kitabının hiçbir yerinde bu göndermeyle hicrî dördüncü yüzyılda eser vermiş ve artık tarih sahnesinden çekilmiş Basralı entelektüeller grubunu kastetmez; onun bahsettiği "ihvân-ı safâ", sanki kendi yaşadığı dönemde halen etkinliğini koruyan ve müellifin görüşlerini aktarmada muhatap aldığı, benzer düşünce yapısına sahip bir çevreyi hedef almaktadır. Bu çevre, tasavvuf ve harf ilimlerinin derinlerine dalmış seçkin bir ulemâ kesiminden oluşuyor gözükmektedir.²⁹

Bistâmî'nin *Fevâiyih*'in giriş kısmında ortaya koyduğu bilimler tasnifi, her ne kadar yararlandığı kaynağı belirtmese de, İhvân-ı Safâ risalelerine dayan-

²⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâilü'ü İhvânî's-Safâ*, I-V, nşr. Ârif Tâmir, Beyrut-Paris, Editions Oueidat, 1995, III, 416. Onuncu yüzyıl müelliflerinden Rehâvî, benzer şekilde Aristoteles'in Metafizik/Lambda kitabında Tanrı hakkında yapılan yorumların İslam teolojisini desteklediği görüşündedir: Rehâvî, İshak b. Ali, *Edebü't-Tabîb*, nşr. Merizen Asîrî, Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal, 1992, s. 44 vd.

²⁸ Örneğin kitapta geçen şu kullanımlar bu bağlamdadır:

لكل صفي من إخوان الصفاء ووفى من خلان الوفي - vr. 6b

ولك ولنا من إخوان الصفاء وخلان الوفاء - vr. 51b.

تسامرت به إخوان الصفاء في ستور الملوك - vr. 106a.

في جنان قدسه وحسان إنسه من إخوان الصفاء وخلان الوفاء... أشهد أن لا إله إلا الله - vr. 164b.

أبها الإخوان البايذ يديون والجنيديون والخلان القادريون - vr. 179a.

من الحرفية المتصيرين خلان الوفاء من الصوفية المتبحرين وتناولها إخوان الصفاء إشارات البصراء التي تناولها - vr. 188b.

Bistâmî, bu gibi göndermelerini diğer eserlerinde de devam ettirir. Örneğin bk. Bistâmî, *Risâle Siyâsiyye*, vr. 34b: "ve lâ yehfâ 'alâ İhvânî's-safâ işâretullâh..."; Bistâmî, *Dürre*, vr. 22b: "bi esmâi'l-'ulemâi'l-ahyâr ve gayrihim min İhvânî's-safâ ve hullânî'l-vefâ.". Aynı dönemde "ihvân-ı safâ" terkinin kullanımı ve muhtemel bir açıklama için bk. Peacock, A.C.S., "Metaphysics and Rulership in Late Fourteenth-Century Anatolia: Qadi Burhan al-Din of Sivas and his *Iksir al-Sa'adat*, *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*, eds. A.C.S. Peacock, Sara Nur Yıldız, Würzburg, Ergon Verlag, 2016, s. 122.

²⁹ İhsan Fazlıoğlu haklı olarak Bistâmî'nin Osmanlı topraklarında varlığından bahsettiği "İhvânü's-Safâ ve hullânü'l-vefâ" adlı spesifik bir grubun mevcut olabileceğini ifade eder: Fazlıoğlu, "Abdurrahman Bistâmî", s. 229.

maktadır. Bistâmî'nin elinde 52 risaleden oluşan İhvân-ı Safâ külliyyatının mevcut olması mümkün olduğu gibi, İhvân'ın görüşlerinin Endülüs coğrafyasında yayılmasında önemli rol oynayan Ebu'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Mecritî'nin eserleri kanalıyla da bu kaynağa erişmiş olabilir. Çünkü müellif, *Fevâiyih*'in birkaç yerinde Mecritî'nin bazı eserlerinden isim vererek alıntılar yapmaktadır.³⁰

İhvân-ı Safâ'ya göre bilimler üç ana kola ayrılmıştır³¹:

1. Riyâziyye (ilmü'l-âdâb). Bu kol altında 9 disiplin bulunur: Kitâbe ve kırâat, lügat ve nahv, hisâb ve muâmelât, şiir ve arûz, zecr ve fâl, sihr ve azâim ve kimyâ ve hiyel, hiref ve sanâiyî', bey' ve şîrâ, siyer ve ahbâr.

2. Eş-Şer'iyetü'l-vad'iyye. Bu kol altında 6 disiplin bulunur: Tenzîl, te'vîl, rivâyât ve ahbâr, fıkıh ve sünen ve ahkâm, tezkâr ve mevâiz ve zühd ve tasavvuf, te'vîlü'l-menâmât.

3. El-Felsefetü'l-hakîkiyye. Bu kol altında 4 disiplin bulunur: Riyâziyyât, mantikiyyât, tabî'iyât, ilâhiyyât. Bu dört disiplin altında da şunlar vardır: Riyâziyyât: Aritmetik, geometri, astronomi, müzik. Mantikiyyât: analitik, retorik, topik, politik, sofistik. Tabî'iyât: Cismânî ilkeler, semâ ve 'âlem, kevn ve fesâd, hava olayları, madenler. İlâhiyyât: Ma'rifetü'l-Bârî, rûhâniyyât, nefsâniyyât, siyaset, me'âd.

Bistâmî, İhvân'ın bu tasnifini aynıyla aktarır; ancak onun İhvân-ı Safâ'nın sistemine kattığı orijinalite, bu bilimler tasnifinin bir ağaç şeklinde bir şemaya dönüştürmesidir.³² Buna göre tasnif,

³⁰ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 127a; Bistâmî, *Dürre*, 15b. Mecritî'nin İhvân-ı Safâ risalelerinin özellikle Endülüs coğrafyasında yayılmasında önemli katkıları olduğu bilinmektedir. Hatta bazı tarihçiler yanlışlıkla, risalelerin müellifinin Mecritî olduğunu zannetmişlerdir. Bk. Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 2000, s. 213.

³¹ İhvân, *Resâ'il*, I, 259-266 (7. Risâle: Fî's-Sanâiyî' el-'İlmiyye ve'l-Garad Minhâ). Tasnif, "Ecnâsü'l-'Ulûm" başlığı altında verilir. İhvân-ı Safâ'da bilgi anlayışını ve bilimler tasnifini inceleyen bir çalışma için bk. Meçin, Mahmut, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2014/1), s. 427-458. Bu makaleye dikkatimi çeken Zeynelabidin Hüseyinî'ye teşekkür ederim.

³² Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 12b. Krş. Bistâmî, *Dürre*, vr. 20a. Ağacın resmi için bk. bu makalede ek kısmı.

Ağacın 2 Kökü: Şer'iyye, riyâziyye

Ağacın Gövdesi: el-Fünûnü'l-felsefiyye

Ağacın 4 dalı: Riyâziyyât³³, mantkiyyât, tabî'iyât, ilâhiyyât şeklindedir.

Bu şema içerisinde Bistâmî, felsefî disiplinlerin temelini oluşturan riyâziyyât ile din bilimlerinin temelini oluşturan şer'î bilimleri, tüm bilimleri besleyen birer kök olarak ortaya koymuş; felsefe disiplinlerini ise bu köklerden beslenen gövde olarak konumlandırmıştır. Buna göre felsefenin Geç Antik dönem öğretiminde formüle edilen dört temel disiplini olan bilimlerle beraber, mantık, fizik ve metafizik ise tüm bilimler sisteminin dal olarak birer ürünü olarak gösterilmiştir.

İhvân-ı Safâcı bilim tasnifi tüm insanların üretimine katkıda bulunduğu ve birbirlerine arasında aktardığı (*yete'âtâhâ*) bilgi birikiminin bir sınıflandırma içerisine konulması esasına dayanmaktadır. Bu yönüyle İhvân'ın risalelerinin ortaya konduğu dönem içerisinde görülen, İslâmî /Araplara ait ilimler ve dışarıdan devşirilen ilimler (*el-ulûmü'-dahîle*) şeklindeki bir ayrımın³⁴ kabul edilmediği ve evrensel karakterde bir sınıflandırmanın hedeflendiği tespit edilebilir. İhvân'ın bu anlayışı kuşkusuz bilginin evrensel birikimini vurgulayan Kindî ekolünün devamı niteliğindedir. Kindî'de felsefî bilgi, nesillerin birbirinden devşirdiği bir karakteri haizdir ve bu noktada bir millete ait bir kültür çevresinin tüm bilimleri üretme kapasitesine sahip olma olanağı yoktur.³⁵ Kindî'de olduğu gibi, İhvân-ı Safâ risalelerinde de Aristoteles'in ve Helenistik/Geç Antik dönemde gelişen Aristotelesçiliğin bilgi ve bilimler sınıflandırması baskın yer eder. İhvân'ın mantık ve fizik bilimleri ve bunların alt dalları hakkındaki su-

³³ Buradaki "riyâziyyât", aynı kökten gelmesine rağmen tüm bilimlere giriş olarak görülen "riyâziyye"den (ilmü'l-âdâb/eğitim bilimleri) farklıdır. Riyâziyyât, matematik bilimleri demektir.

³⁴ Böyle bir sınıflandırma yapan müelliflerin en başında akla, *Mefâtihü'l-'Ulûm* yazarı Kâtib Hârezmî gelmektedir: Hârezmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kâtib, *Mefâtihü'l-'Ulûm*, Kahire, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye ts, s. 4 (*ulûmü'ş-şer'î'a-ulûmü'l-'acem*). Dönemin aynı anlayışı yansıtan diğer tasnif denemeleri hakkında genel bilgi için bk. Aydın, Hasan, "Epistemolojik Temelleri Işığında İbn Abd el-Berr'in Bilim Sınıflaması ve Değeri", *Kelam Araştırmaları* 9 (2011/2), ss. 47-75, özellikle s. 53-57.

³⁵ Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", *Kindî Felsefî Risaleler* içinde, çev. Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, s. 141.

numu Aristotelesçi geleneği yansıtır. Hakîkî felsefenin ana bir dalı olan riyâziyyâtın altında sayılan, aritmetik, geometri, astronomi ve müzik, Boethius (ö. 524) gibi Aristoteles yorumcularının *quadrivium* olarak terimleştirdikleri ana çatıyı ortaya koyar. Aristoteles'in felsefeyi teorik ve pratik felsefe olarak iki temel alana ayırması, Geç Antik dönem şârihleri tarafından bu ayrımın tüm bilimleri kuşatan bir bilimler sınıflandırmasına dönüştürülmesine zemin hazırlamıştır. Aristoteles mantığının Helenistik yorumcuları olan Elias ve David gibi isimlerin yaptıkları felsefe ayrımları, teorik felsefenin altına fizik, matematik ve teolojiyi yerleştirirken, pratik felsefenin altına da etik, ekonomi ve politikayı koyar. Dört temel disiplin olan *quadrivium* (aritmetik, müzik, geometri ve astronomi) matematiğin altına girmekte iken, Tanrı, melekler ve ruh gibi maddeden aşkın konular teoloji başlığı altına konulur. Teorik felsefenin bu iki disiplinini ve sayılan alt kolları, İhvân-ı Safâ'nun tasnifinde de görüldüğü gibi, İslam felsefesi literatürüne *riyâziyyât* ve *ilâhiyyât* başlıkları altında dahil edilmiştir.³⁶ Hemen ifade etmek gerekir ki, bu şârihlerin Aristoteles felsefesi yorumları İslam felsefesinin ilk dönemlerinden itibaren bilinmektedir; bu geçişi sağlayan ise Fars Pavlus (Paul the Persian) gibi doğuda felsefe öğretimini devam ettiren isimler olmuştur. İbnü'l-Mukaffa ve İbn Miskeveyh gibi Arapça mantık ve felsefe vokabülerinin oluşmasında emeği geçen isimler, Fars Pavlus'un düşüncelerinden haberdardılar.³⁷

İhvân'ın sisteminin Aristotelesçi sistem açısından belki de en orijinal sayılacak yönü, ilâhî bilimlerin Tanrı bilgisi (*ma'rifetü'l-Bârî*), rûhâniyyât, nefsâniyyât, siyâset ve ahiret bilgisi şeklinde beş kola ayrılmasıdır. Oysa Aristoteles felsefesinde teoloji sadece ilk felsefe olarak görülen metafiziğin en üstün konusu olarak ortaya konmakta, dinin diğer doktrinlerini içeren bir yapı sun-

³⁶ Elias ve David'in felsefenin kısımları hakkındaki sunumları ve bu sunumların şemaları için bk. Gutas, Dimitri, "Paul the Persian on the Classification of the Parts of Aristotle's Philosophy: A Milestone Between Alexandria and Baghdad, *Der Islam* 60 (1983/1), s. 231-267.

³⁷ Fars Pavlus'un metinlerinin ilk dönem İslam felsefesine etkisinin bir örneği için bk. Kaya, Veysel, "Aristû el-Hakîm: Aristoteles'in İslam Düşüncesindeki Dönüşümü Üzerine Notlar", *Cogito* 78, Yapı Kredi Yayınları, s. 71-99.

mamaktadır.³⁸ Felsefe ve din alanlarının bütünleştirilmesini hedefleyen bu sentez çerçevesinde İhvân'ın bilim sistematigi hakkında göz önüne alınması gereken önemli bağlam, “nâmûs” adı verilen ideal toplumsal düzenin merkezde olmasıdır. “Rûhânî bir ülke” (*memleke rûhâniyye*) olarak tanımlanan nâmûs, tüm toplumsal düzeni bir arada tutan ilâhî bir yasadır. Bu yasanın koyucusu (*sâhibü'n-nâmûs*), toplumun mükemmelleşmesini kendi doktrinini yayan sekiz alanda söz sahibi takipçileri aracılığıyla temin eder.³⁹ İhvân'ın tenzîl, rivâyet, fıkıh, tefsir ve zühd gibi İslâmî bilimlerle izah ettiği bu alanlar, sınıflamalarındaki vaz'î-şer'î bilimler kısmına denk gelmekte ve diğer felsefî bilgilerle birleşerek tüm bilgi birikimini sistematize etmektedirler.

Onbeşinci yüzyılın bir İhvân-ı Safâcısı olan sayılabilecek Abdurrahmân Bistâmî'nin eserinde ise, İhvân'ın yukarıda aktarılan sistemine hemen hemen tam bir mutabakatın olduğu gözlenmektedir. Ancak Bistâmî, bazı ayrıntılarda bu tasnife müdahale eder: İhvân'ın orijinal tasnifinde riyâziyye altında sayılan “hisâb ve muâmelât” ve “hîref ve sanâyi” alt dallarını çıkarır. Orijinalde “eş-şer'iyetü'l-vad'iyye”nin bir dalı olan te'vîlü'l-menâmât'ı (rüya yorumu) ağaç şemasına koymaz.⁴⁰ Yine Bistâmî, İhvân-ı Safâ'da hakîkî felsefeye giriş olarak algılanan “riyâziyyât”ın dört temel dalına coğrafyayı da ekleyerek *quadri-vium*'um sayısını beşe çıkarır ve bir çeşit *pentivium* önerir. Bunların dışında, *ilâhiyyât*, *tabi'iyât* ve *mantikiyyât* gibi branşların alt dallarını hemen hemen aynıyla korur. İlahiyat altında, Tanrı bilgisi, ahiret bilgisi, nefisler bilgisi, melekler bilgisi ve siyaset bilgisi gibi branşlar bulunur. Bistâmî'ye göre Aristoteles bunları 13 makale halinde telif ettiği *Metafizik* kitabında açıklamıştır. Siyaset

³⁸ Callatay, Godefroid de, “The Classification of the Sciences according to the Rasail İkhwan al-Safa”, The Institute of Ismaili Studies, <http://www.iis.ac.uk/classification-sciences-according-rasa-il-ikhwan-al-safa> (erişim tarihi: 27 Şubat 2017).

³⁹ İhvân, *Resâ'il*, I, 306-307.

⁴⁰ Bistâmî'nin bu tasarrufu dikkat çekicidir; çünkü bir İbn Arabî takipçisi olarak rüyalara verüya yorumuna oldukça önem vermektedir. Tıpkı İbn Arabî'nin *Füsûsu'l-Hikem*'inde olduğu gibi, *Fevâiyih*'in ortaya çıkmasına neden olan olay, bir rüyadır. Bistâmî'nin rüya yorumunu şer'î bilimlerin içerisinde çıkarması, ona farklı bir planda ayrı bir değer verdiğinin işareti olabilir. Fazlullah Esterâbâdî ve takipçileri de rüyaya ve rüya yorumuna önem vermişlerdir. Hatta Fadlullah, İsfahan'da görüşlerini yaymaya başladığı sırada yaptığı rüya yorumlarıyla meşhur olmuştur. Bk. Gölpınarlı, *Hurûfîlik*, s. 7.

bilgisinin içerisinde, İhvân'daki tasnife uygun şekilde, genel, özel ve orta gibi kısımlar vardır. Fizik'te ise Aristoteles'in çeşitli yapıtları vardır ve bu yapıtlar kendisinden sonra gelen yorumcular tarafından anlaşıldığı ölçüde (*bi-gâyeti mâ emkenehum*) şerhe konu olmuşlardır: *Simâ'*, *Semâ ve 'Âlem*, *Kevn ve Fesâd*, *el-Âsârü'l-'Ulviyye*, *Ma'âdin*, *Nebât*, *Hayvan*, *Nefs*, *His ve Mahsus*, *Sihha ve Maraz ve Hareketü'l-Hayevân el-Kâ'ine*. Mantık, beş sanat olarak bilinen şiir, retorik, cedel, burhan ve sofistlik delilleri ele almasının yanında, diğer giriş kitaplarıyla birlikte *Organon* olarak bilinen sekiz kitapta ortaya konmuştur.⁴¹ Aristoteles'in felsefe külliyyatının içeriğini oluşturan tüm bu alt dallar, Bistâmî'ye gelen döneme kadar Greko-Arabik literatür içerisinde standart hale gelmiş başlıkları oluşturmaktadır ve Aristoteles felsefesinin sistematik sunumu amaçlayan İskenderiye okulu gibi Helenistik felsefe öğreniminin etkisini yansıtır.⁴²

Bilimler tasnifi genel çatısı açısından Abdurrahman Bistâmî'nin İhvân-ı Safâ ekolüne olan bağlılığı, İhvân-ı Safâ risalelerini aktarmakla sınırlı kalmaktadır. Bistâmî, hermetik ve irfânî geleneklerle olan irtibatını bilimlerin onto-lojik temellerini incelerken de sürdürmektedir. Buna göre, tüm alt branşlarıyla beraber bilimlerin ortaya çıkışı aslında Tanrı'nın evreni yaratma süreciyle de irtibatlıdır. Onun verdiği bilgilere göre, Tanrı evreni yaratmadan önce evren alt ve üstünde hava bulunan bir " 'amâ" halindeydi. 'Amâ dolunca melekler ortaya çıktı ki bunlar tabiî cisimler aleminin üstündeydiler. Tanrı, tedvîn (yazma) ve tastîr (satıra dökme) evrenini yaratmak isteyince akıl ve kalem'i ilk melek olarak yarattı ve yaratmak istediği şeyler için *vehbî bir ta'lîm* olsun diye ona tecellî etti. Sonra kaleme kıyamete kadar olacak şeyleri göstermesini emretti. Kalemin, iki yönü mevcuttu; "kalem" olması açısından 360 parça (*sinn*), "akıl" olması açısından ise 360 tecellî ortaya çıktı. Her bir parça ve tecellîden 360 ilim meydana

⁴¹ Bistâmî, *Fevâiyh*, vr. 12b-14a.

⁴² Bu etki, İslam'ın ilk dönemlerindeki literatüründen itibaren takip edilebilir. Aristoteles felsefesinin İhvân-ı Safâ ve Bistâmî'de olan şekliyle sistematize eden erken dönem bir kaynak için bk. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İbnü'l-Vâdih, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, I-II, nşr. Abdülemîr Mühennâ, Beyrut, Şirketü'l-'A'lemî li'l-Matbûât, 2010, s.164-170. Bistâmî'ye daha yakın bir kaynak olan İbnü'l-Ekfânî'nin (v. 1348) bilimler sınıflandırmasıyla ilgili eserinde Bistâmî'de rastlanan tüm felsefe başlıklarını içeren metinlere rastlanabilir. Bk. İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsüd ilâ Esne'l-Mekâsüd*: Witkam, Januarius Justus, *De Egyptische Arts Ibn Al-Akfani (Gest. 749/1348) En Zijñ Indeling van de Wetens Chappen için-de*, Leiden, Ter Lugt Pers, 1989.

na geldi. Kalemde bu ilimler icmâlî bir şekilde bulunmakla beraber, ilimlerin tafsilatları Levh'te bulunmaktadır. Kıyamete kadar dünyada var olacak bütün ilimler bu bütünün içerisinde mevcuttur.⁴³

Bütün bilimleri Tanrı katında bir tabelaya (Levh) yerleştirmekle aslında oldukça Platonik çağrışımlar içeren bu irfânî tezinin ima ettiği bir şey de ilimler sayısının sınırlandırılmasındaki problemdir. Her bir parça ve tecellînin kendi içinde 360 ilim barındırması 720 x 360 işleminin sonucuna denk gelecektir; ve bu sonucu kesretten kinaye olması dışında ciddiye almak için -en azından müellif gibi sayıların sırları ilimlerinde derinleşmemiş olan biz okuyucular için- bir sebep yoktur. Bistâmî'ye göre aslında bilimler sonsuz sayıdadır; bu görüşünü müellif kitabının çeşitli yerlerinde ihsâs ettirir. *Fevâiyih*'in içerdiği ya da telmihte bulunduğu 145 adet ilim hakkında bilgi verilirken⁴⁴ sadece tasavvuf ilmi altında

⁴³ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 25b. Bistâmî Levh'te yazılı ilk ilmin fizik (tabiat ilmi) olduğunu söyler.

⁴⁴ Bistâmî, *A.g.e.*, vr. 17a-18b. "Fihristü esmâ'î'l-ulûm ellefi ihtevâ 'aleyhâ hâze'd-dür en-manzûm" başlığı altında sayılan ve her birinin başına bir harf tayin edilen bu 145 ilim şunlardır (işimlerin başındaki "ilm" lafzı kaldırılmıştır): 1. Usûlü'd-dîn 2. Usûlü'l-fıkh 3. Fıkh 4. Ferâiz 5. Hisâb 6. Cebr ve mukâbele 7. Tefsir 8. Kıraat 9. İelü'l-kıraat 10. Delâ'ilü'l-i'câz 11. Hadis 12. Esmâü'r-ricâl 13. Tevârih 14. Megâzî 15. Nahv 16. Sarf 17. Lüga 18. Edeb 19. İştikâk 20. Me'ânî ve beyân 21. Emsâl 22. Aruz 23. Kâfiye 24. Bedâ'î'u'ş-şî'r 25. Karzu'ş-şî'r 26. İnşâü'n-nesr 27. Hatt 28. Teressül ve siclât 29. Tashîf 30. Mantık 31. Cedel 32. Hilaf 33. Edebü'l-bahs 34. Tıp 35. Nebât 36. Hayvan 37. Saydele 38. Teşrih 39. İläcü'l-âyn 40. E'ime ve müzevvirât 41. Me'âdin 42. Tab'â 43. Ma'rifetü'l-cevâhir 44. Kal'ü'l-âsar mine's-siyâb 45. Siyase 46. Filâh 47. Milâha 48. Kavdü'l-cüyûş 49. Ahlak 50. Müsâmeretü'l-mülûk 51. Âdâbü'l-mülûk 52. Hendese 53. Misâha 54. Cerrü'l-eskâl 55. Âlâtü'l-hurûb 56. Tabîr 57. Fâl 58. Zecr 59. Nücüm 60. Reml 61. Kehâne 62. Mikât 63. Ta'dîl 64. Kavsü kuzah 65. Edvâr ve ekvâr 66. Kırânât 67. Baytara 68. Bezdere 69. Mûsikâ 70. ikâ' 71. Raks 72. Ganc 73. Bâh 74. Firâse 75. Esârîr 76. Esbâb ve 'alâmât 77. İhtilâc 78. Kıyâfe 79. İyâfe 80. Riyâfe 81. Nazar ile'l-keff 82. Kur'a 83. Keşfü'd-dekk ve îzâhü'ş-şekk 84. el-Hiyelü's-sâsâniyye 85. Kimya 86. Simya 87. Sihir 88. Neyâric 89. Tılsimât 90. Kıyamât li'l-kevâkib 91. İstinzâlü'l-ervâh fi kavâlibi'l-eşbâh 92. Filaktarât [ing. *phylacteries*] 93. Azâ'im 94. Rukâ 95. Hiref ve sanâyi 96. Coğrafya 97. Kevn ve fesâd 98. Nevâtiku'l-mevcûdât 99. Tizkâr ve mevâ'iz 100. İstihzâr 101. Dua 102. el-Havâssu'r-rûhâniyye 103. Tasavvuf 104. Siyer 105. Tayr 106. Fenâ ve bekâ 107. Zühd ve vera' 108. Âdâbü'd-du'â 109. Raddü'l-kazâ 110. Berzah 111. Ahiret 112. Cifr ve Câmî'a 113. Tasarruf bi'l-hurûf ve'l-esmâ 114. Harf 115. Aritmetik 116. Kesr ve bast 117. Mezç ve rabt 118. Vefk 119. el-Tibbü'r-rûhânî 120. İstintâk 121. el-İskâtâtü'l-'adediyye 122. el-Hâfiyetü'ş-şemsiyye 123. el-Hâfiyetü'l-kameriyye 124. el-Nuktatü'l-harfiyye 125. Tabây'i'u'l-hurûf 126. el-A'dâdü'l-cemâliyye ve'l-celâliyye 127. el-Evfâkü'l-mutavveka 128. İstihzârü'l-melâ'ike mine'l-hurûf ve'l-esmâ 129. Vehm 130. Tasrif bi'n-nefs 131. Tasrif bi'l-fikr 132. Havâssü'l-hurûfî'r-rakamiyye 133. Havâssü'l-esmâ 134. Havâssü'l-âyât 135. Havâssü'l-a'dâd 136. Havâssü'l-ed'iyeti'n-nebeviyye 137. el-Hurûfî'l-mütehabbe ve'l-mütebâ'iza 138. A'dâdü'l-mütehabbe ve'l-mütebâ'iza 139. et-Te'âbi el-'adediyye fi'l-hurûb 140. el-Hurûfî'n-nûrâniyye ve'z-zulmâniyye 141. el-A'dâdü'n-nûrâniyye ve'z-zulmâniyye 142. Tecelliyâtü'l-esmâ 143. Tasrif bi'smillâhi'l-a'zam 144. Tahalluk bi'l-esmâ'l-ilâhiyye 145. Edeb ma'allâh. (Bazı kelimeleri okumada yardımcı için Theodore Beers'e teşekkür ederim).

1000 adet, harf ilmi altında da 148 adet bilim olduğunun söylenmesi, müellifin yelpazeyi ne kadar geniş tuttuğunun bir kanıtıdır. Yine, eserin ilerleyen sayfalarında siyaset için gerekli olan ilimler ismen sayılırken, askerleri komuta etme, asker dizimi, savaş hileleri, “hiyel-i Sâsâniyye”, kralların haberleri, yolların keşfedilmesi, atların bakımı, kılıçlar, mızraklar, topuz kullanma gibi basit meslek ve maharetlerin başlı başına birer ilim olarak sayılması ve siyâsetin bu şekilde 1000 ayrı ilmi barındırdığını söylemesi⁴⁵, ayrıntılara inildiği takdirde ilimlerin tam bir sayısının çıkarılmasının imkansız olduğunu gösterir. Bütün bunlar, Bistâmî'nin Hızır Bey'le yaptığı tartışmadaki tutumunun somut bir göstergesini sunmakta ve müellifin düşünce dünyasında ilim kavramının kapsamının sınırsızlığına işaret etmektedir.⁴⁶

Böylece Bistâmî'nin ilim anlayışında, İhvân-ı Safâ'ya ait Aristotelesçi geleneği izleyen ve sınırları genel ölçüde belirli olan ilim tasnifi çerçevesini aşan ve statik olmayan bir bakış vardır. Bistâmî'nin bu duruşunun “spiritüalist-ilerlemeci” bir karakterde olduğu söylenebilir. Bilimler tümüyle tüketilen bir birikimi ifade etmezler; aksine içinde yaşanan çağın spiritüalist durumuna göre katlanarak artan bir bilgi okyanusu mesabesinde dirler. *Fevâih*'ten alıntılanan aşağıdaki metin, bunun açık bir ifadesidir:

فإن أيام الرب كل يوم من ألف سنة مما نعدده فلا بد من كمال ألف سنة لهذه الأمة وهي في أول دورة الميزان ومدتها ستة آلاف سنة روحانية محققة ولهذا ظهر فيها من العلوم الإلهية ما لم يظهر في غيرها من الأمم فإن الدورة التي انقضت كانت ترابية فغاية علمهم بالطبايع والإلهيون فيهم غرباء قليلون جدا.

“Allah katında her bir gün, bize göre bin senedir; bu ümmet için de bin senenin tamamlanması gerekir. Bu, mizanın ilk devresine karşılık gelir; müddeti ise muhakkak rûhânî karakterde olan 100 senedir. Bu müddet içerisinde diğer ümmetlerde görülmeyen ilâhî ilimler ortaya çıkmıştır. Çünkü önceki devre “türâbî” (toprak) karakterinde idi; o devrenin bilgileri daha çok fizik alanıyla

⁴⁵ Bistâmî, *A.g.e.*, vr. 104a-105a.

⁴⁶ Aslında İhvân-ı Safâ felsefesinde de insanın mevcut tüm bilimleri kuşatamayacağına dair bir anlayış bulunmaktadır: İhvân, *Resâ'il*, III, 351. Aristotelesçi bilim tasnifini benimsemesine rağmen İhvân, kendisini gnostik gelenekle de bu şekilde revize etmektedir.

ilgiliydi; aralarında ilâhî ilimlerle uğraşanlar “garip” sayılacak kadar çok azdı.”⁴⁷

Bu alıntıda dikkat çeken şey, her bir zamansal devrenin kendine ait karaktere sahip olmasıyla, bir sonra gelen devrenin farklı bir karakteri yansıtması ve ruhânî açıdan bir tekâmülü ifade etmesidir. Daha önce henüz keşfedilmemiş ve önceki nesillere kapalı olan bilimler, Allah'ın bu ümmete bir lütfu olarak ortaya çıkabilecektir. Kuşkusuz bu yaklaşım, tekrar vurgulamak gerekirse, apokaliptik bir duruşa sahip olan Bistâmî'nin beklentilerini karşılamaya müsaittir. Müellif zamanın sonunda yaşamaktadır; İstanbul ve Roma'yı fethedecek büyük bir lider beklenmektedir ve kıyametin kopmasına ramak kalmıştır. Böyle bir ortamda tüm rûhânî bilimleri kuşanmış bir kurtarıcının gelmesi, tarihin spirittüel akışının bir zorunluluğudur.

Bilimlerin statik karakterden kurtarılması, bilime sahip olan kişiler için de bir derecelendirmeyi gündeme getirecektir ki, avâm ve havâsın bilgisinin ayrımı şeklinde ortaya çıkan bu anlayış, İhvân-ı Safâ risalelerinin bazı yerlerinde rastlanan anlayışla da uyum içindedir.⁴⁸ Zorunlu bilgiler (*zarûriyyât*) denilen ve beş duyunun ürettiği ve aklın apaçık olarak kavradığı bilgiler, insanların genelinin zihinlerinde olan bilgilere karşılık gelir; bu anlamda Bistâmî'nin ifadesiyle, avâmın kalpleri zorunlu bilgileri taşıyan kaplar gibidir. Alt tabakadaki halk yığını içerisinde biraz daha üst konumda olan seçkin kimseler ise, bilgilerde biraz daha ilerledikleri için zarûrî, nazarî (kıyasa dayanan) ve bedîhî (aksiyomatik) bilgilerin hepsini kavrayacak düzeydedirler. Ancak bu iki kesimin ulaşamadığı bilgi düzeyleri de söz konusudur ve bunları seçkinler (*havâss*) ve seçkinlerin seçkinleri (*havâssü'l-havâss*) elinde bulundurur: Seçkinlerin kalplerinde Tanrı'dan başkası bulunmaz; en seçkinlerin kalpleri ise *keşfî* ve *şuhûdî* bilgilerin kaplarıdır ki; bu noktada seçkin insanlar, seçkin bilimlerin kendilerine has olduğu düzeyi teşkil ederler.⁴⁹ Bu şekilde bir seviyelendirme, bilgiler arasında olan mahiyet farklarından ötürüdür. Birbirinden ayrı üç düzeyde bilgi

⁴⁷ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 21b.

⁴⁸ Örneğin bk. İhvân, *Resâ'il*, III, 246.

⁴⁹ Bistâmî, *Risâle Siyâsiyye*, vr. 34a.

türü öngören Bistâmî'ye göre aklın bilgisi (*ilmü'l-'akl*), zorunlu olarak ya da bir akılsal çıkarım sonucunda elde edilen bilgidir. İkinci seviyede bulunan hallerin bilgisi (*ilmü'l-ahvâl*), aklın bir tanım yaparak kavrayamayacağı mahiyette olan, ancak tadarak (*zevk*) edinilen bilgilerdir. Cinsel ilişki, aşk, balın tadı, sabrın acılığı gibi durumların insana verdiği bilgi sadece tadarak anlaşılır. Son düzeydeki sırların bilgisi (*ilmü'l-esrâr*) ise aklın alanının üstündedir; böyle bir bilgi ancak kudî ruhtan peygamber ve velîlere esin yoluyla ulaşır.⁵⁰

Tüm bu gnostik açılımlara rağmen Bistâmî, bilgide mükemmelleşmenin geleneksel bilimler dışlanarak yapılacağını düşünmez. Tüm bilimler, kendilerini dinin temel metinleri olan Kur'an ve Hadise referansla meşru hale getirmek durumundadırlar. Bistâmî, *Fevâiyih*'te tüm bilimleri sıralarken en başta usûlü'd-dîn, usûlü'l-fıkh ve ilmü'l-fıkh'ın isimlerini vermesi, bu açıdan manidardır. O, bununla tüm felsefî/hikemî branşların bu temel İslamî bilimlerle birlikte hareket etmesi gerektiğini ima etmektedir.⁵¹ Diğer taraftan, bilimler içerisinde özel bir konumu olan harf bilimi de her şeyden önce temellerini nebevî hikmetten ve kutsal kitaplardan devşiren bir bilimdir.

3. Harf İlminin Bilimler Arasındaki Yeri

Bistâmî'nin gizli ilimlere ve bunlar içinde özellikle harf ilmine duyduğu ilgi yazılarında hemen farkedilen bir husustur. *Fevâiyih*'inde ismini sıklıkla andığı Ahmed Bûnî'nin telifleri, Bistâmî'nin temel kaynaklarının başında gelir.⁵² *Şemsü'l-Ma'ârif* yazarı Bûnî, harf ilmi hakkında şöyle düşünmektedir:

⁵⁰ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 181b-182a.

⁵¹ Bu üç temel bilimin Osmanlı bilim coğrafyasında Sahn-ı Semân'daki imtihanlarda esas alınan üç temel disiplin olduğunu hatırlamak önemlidir: Furat, Ayşe Zişan, "Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenışı: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları", *Osmanlı İlim ve Fikir Dünyası* içinde, eds. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı, İstanbul, Klasik Yay., 2015, s. 25.

⁵² Bistâmî'nin Bûnî'nin mirasını devam ettirmedeki rolü için: Gardiner, Noah, "Forbidden Knowledge? Notes on the Production, Transmission, and Reception of the Major Works of Ahmad al-Bûnî", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 12 (2012), s. 81-143; Coulon, Jean-Charles, "Building al-Buni's Legend - The Figure of al-Buni through Abd al-Rahman al-Bistami's *Shams al-afaq*", *Journal of Sufi Studies* 5 (2016), s. 1-26. Makalesini gönderme nezaketinde bulunan Coulon'a teşekkür ederim.

“Bil ki bu ilim [ilmü'l-hurûf], bütûn ilimlerin en şereflisidir. Bu ilim, evliânun ilmidir; onlara bir silsile halinde Hz. Ali'den gelmektedir. Allah'ın gönderdiği her peygamber onun nasıl işlediği hakkında bilgi sahibidir. Hükemâ bu sırrı gizlemelerine rağmen, bazıları açığa vurdu. Bu ilim günahkârlar için bir istidrâc, müminler için bir keramettir; onu ancak bu bilgiyi hak edenler kullanabilir. Yunanlarda ve benzeri milletlerde olduğu gibi, felsefeciler ve hükemânın çoğu, bilgilerini labirentlere (*berâbî* - tekil: *birbâ*) gizlediler ve onlara garip şeyler eklediler. Tarihçiler bu bilgileri onlardan tevarüs ettiler. Birçok belde gezdim, Mısır/Ahmim'deki tapınakları, diğer büyük ve küçük pramitlerin içlerini gezdim. Piramitlerin içinde tüm ilimler mevcuttur. Büyük piramidin altında, Yunanların Nuh Tufanı'ndan önce sakladığı 36 hazine vardır. Bu hazinelerden bir tanesinin tılsımını çözüp açınca içerisinde bir kitaba rastladım. Bu kitapta Kimya ve Simya doğru bir şekilde anlatılıyordu. Bu kitaptaki bilgileri bir tasnife tabi tutarak bir kitap yazdım, her bir konunun başına, Greklerin Kimya biliminden hangisine denk geliyorsa bir harf koydum.”⁵³

Harf ilminin diğer ilimlerden arasındaki şerefli konumunu sadece bir gelenek halinde aktarılmasından almamakta, aynı zamanda diğer ilimlere kaynaklık etmesi açısından da edinmektedir. Bir başka deyişle, Bûnî ve onu izleyen Bistâmî'nin bakış açısıyla, klasik düşüncede felsefenin diğer bilimlerin genel çatısını sunmada sahip olduğu misyona harf ilmi dinî ilimler içerisinde haizdir. Bistâmî, bu kanaatini bir başka harf ilmi bilgini Ebu Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Becâyî'nin *el-Veşyü'l-Mesûn*'undan yaptığı alıntılarla destekler. Buna göre, Arap alfabesindeki harflerden her biri kendi içinde binlerce ayrı ilme delalet eder ki, bunun temelinde de Kuran'dan çıkarılan bilimler vardır. Kuran'da öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerinin hepsinin bulunduğu yönündeki rivayet-

⁵³ Bûnî, Ebu'l-Abbâs, *Şemsü'l-Ma'ârif*, I-III, ed. Abdurrahman Cezîrî, Kahire, Mustafa Halebi Matbaası, 1311, III, 86. Mısır'daki piramitlerin tüm bilimleri sembollerle anlattığı, diğer yazarlar tarafından da dile getirilmiştir. Mesela bk. Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, nşr. Ali Dehrûc, Beyrut, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1998, s. 252.

ler hesaba katılırsa, Kuran'ın harf bilimlerinin merkezî konumunu sağlamlaştırdığı görülecektir.⁵⁴

Bistâmî'nin kendi bakış açısına göre de, tıpkı aktarımda bulunduğu Bûnî ve Becâyî'de olduğu gibi, harf ilminin diğer ilimler arasında özel bir yeri vardır ve bu noktada Bistâmî Kuran ve Sünnete dayandığını iddia ettiği harf ilmi ile Fazlullah Hurûfî'nin takipçilerinin doktrinleri arasında bir uçurum olduğunu önemle vurgulamaktadır. İslam coğrafyasında Fazlullah'ın görüşlerinin özellikle İranlı Sâ'inüddîn Turka İsfehânî (835/1432) ve Abdurrahman Bistâmî gibi aynı çağda yaşamış isimler tarafından ilk elden bilindiği bir gerçek olsa da⁵⁵, Bistâmî kendisini Fazlullah'ın takipçilerinden özellikle ayırmak istemektedir. Ona göre, harf ilminin sihirle hiçbir ilişkisi yoktur; bu ilim bizzat Kuran ve Peygamber'in sözlerinden çıkarılmaktadır.⁵⁶ Harf ilmi ulemâsı (*es-sâdetü'l-harfiyye*) aslında tasavvuf ulemâsı gibidir; diğer bir deyişle tasavvufçulara nasıl bakılıyorsa harfçilere de o gözle bakılmalıdır. Harfçi âlimler, vicdânî sırlarda ve rabbânî zevklerde mutasavvıflarla aynı payeleri paylaşmakta; ancak bazı latif ve gizli ilimlerde maharetli olmalarıyla onlardan ayrılmaktırlar.⁵⁷ İslam filozoflarının tıpkı "hikmet"i peygamberlik kandilinden (*mişkâtü'n-nübüvve*)⁵⁸ yayılan bir ışık olarak görmeleri gibi, Bistâmî'ye göre, harf ilmi de tüm peygamberler tarafından bilinen şerefli bir ilimdir. Hurûf ilmi, ilk insan olan Âdem peygamberle başlar; Âdem'e vahyedilen sayfalar, harf ilmi hakkındaki ilk materyaller-

⁵⁴ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 184b.

⁵⁵ Mir-Kasimov, Orhan, *Words of Power. Hurufi Teachings between Shi'ism and Sufism in Medieval Islam - The Original Doctrines of Faḍl Allah Astarabâdi*, I.B.Tauris, London & New York, 2015, s. 432; Kastritis, "Şeyh Bedrettin Ayaklanması", s. 87. Bistâmî'nin bâtniliğinin heretik akımların karşısında konumlandığını tespit eden bir araştırma için bk. Gril, Denis, "Esotérisme Contre Hérésie: Abd al-Rahman al-Bistami, Un Représentant de La Science des Lettres a Bursa dans La Première Moitié du XVe Siècle", Veinstein, Gilles, *Syncretismes et Hérésies dans l'Orient Seldjoukide et Ottoman (XIVe-XVIIIe Siècle)* içinde, Paris: Peeters, 2005, s. 183-195. Sâ'inüddîn Turka hakkında bk. Melvin-Koushki, Matthew S., *The Quest for a Universal Science: The Occult Philosophy of Sa'in al-Din Turka Isfahani (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Timurid Iran* (Basılmamış Doktora Tezi), Yale University, 2012.

⁵⁶ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 14b.

⁵⁷ Bistâmî, *A.g.e.*, vr. 184b-185a.

⁵⁸ Bu kavram hakkında bk. Altaş, Eşref, "Fî Zuhûri'l-Felsefe: İslâm'ın Klasik Çağında Felsefenin Kökenine Dair Görüşler ve Mişkâtü'n-Nübüvve Teorisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), s. 7-56. *Fevâiyih*'te kavramın bir incelemesi için bk. Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 98b; 123b.

dir. Bu şekilde peygamberler ve hakimler tarafından aktarılan harf bilgisi peygamberlerin sonuncusu ve en büyüğü olan Hz. Muhammed'e gelir ki, o da harf ilmini en çok bilendir. Onun ümmetinin sonra gelen alimler bu geleneği devam ettirmişlerdir. Gazâlî ve Fahrüddîn Râzî'nin harf ilmi ile ilgili özel teliflerinin olması, bu geleneğin kasıtlı olarak devam ettirildiğini ve bir kesintiye uğramadığına işaret eder.⁵⁹ Buna karşın Fazlullah, Bistâmî'nin tanımlamasıyla, Mani ve Mezdek gibi eski İran kökenli zındıkların yoluna uymuş bir "hürremî akîdeli" zındıktır; yoldan çıkmışların önderi ve belki de en zararlısıdır. O, bâtinî tevillere sınırlarak ayetlerin zâhirinden sapmakla en büyük yanlışı işlemiştir.⁶⁰

4. Sonuç Yerine

Abdurrahman Bistâmî'nin Osmanlı coğrafyasına gelişi ve Anadolu'da hayatının sonuna kadar kalışı, basit bir seyahat ve yerleşmenin ötesine geçmektedir. Bistâmî kendisini tümüyle Osmanlı kültür ve siyasetine adapte etmek istemiştir. Siyasi olarak kendi dönemine kadar gelen Osmanlı sultanlarına övgü dolu sözler sarfetmesi ve Osmanlı'nın fetihlerinin gidişatını göz önünde bulundurarak İstanbul'un fethedileceğini önceden öngörmesi, zamanın sonunu simgeleyen bu dönem içerisinde bir rûhânî lider olarak algılanmak istediğinin bir göstergesi olmalıdır. Gerçekten de bu makalenin konusunu oluşturan *el-Fevâiyihü'l-Miskiyye*'sinin en hacimli bölümü, dinin her yüzyılda gelen müceddidlerini konu almaktadır ve bu bölümde en çok öne çıkan vurgu, her çağda dinin bir siyaset bir de ilim alanında bir müceddidinin olduğu düşüncesidir. Bistâmî, he ne kadar açık bir şekilde söylemese de, kendi yaşadığı çağın siyasi müceddidinin Osmanlı sultanlarından biri, dini müceddidinin ise kendisi oldu-

⁵⁹ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 208b vd. Bistâmî harf ilmi hakkında Gazâlî'ye *Bedî'u'l-Beyân fî İlmi'l-Hurûf* isimli eseri atfeder. Kütüphane kayıtlarında, bir gizli ilimler mecmuasında yer alan ve Gazâlî'ye atfedilen bir harf ilmi kitabı örneği için bk. Löfgren, Oscar & Traini, Renato, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana*, I-IV, Vicenza, Neri Pozza Editore, 1975, I, 64 ("*Kitâb fî 'İlmi'l-Hurûf 'an men Hüve bi'l-'İlm Mevsûf*").

⁶⁰ Bistâmî, *Fevâiyih*, vr. 173b. Bistâmî, benzer şekilde Ebu'l-Alâ Ma'arrî'ye de oldukça sert eleştirilerde bulunur ve onu "zındıklık ve felsefî zühd taraftarı" diye niteler: vr. 205b. Bistâmî'nin fal ilmi hakkındaki teliflerinin dönemin Osmanlı toplumu bağlamındaki bir incelemesi için bk. Fleischer, Cornell H., "Ancient Wisdom and New Sciences: Prophecies at the Ottoman Court in the Fifteenth and Early Sixteens Centuries", *Falnama: The Book of Omens* içinde, ed. M. Farhad, Londra: 2009, s. 231-243.

ğu yönünde bir kanaati, *Fevâiyih* okuyucularının zihnine yerleştirmek ister gibidir.

Bistâmî, dinî ilimlerde öngördüğü revizyonu, Grekçeden Arapçaya tercüme döneminin hemen akabinde teşekkül eden bir ekol olan İhvân-ı Safâ felsefesini temel alarak yapar. Bilimler sınıflandırmasında bu ekolü takip ettiği gibi, Platoncu, Aristotelesçi, Pisagorcucu eğilimleri doğu dinlerinin gelenekleri ile bir araya getirme gayretiyle de yine İhvân'ın karakteristiği olan bir anlayışı yansıtır. Bistâmî bu ekolün kendi çağının ihtiyaçlarına göre adeta bir güncellenmesini hedefler ve bunu son derece önem verdiği harf ilmi çatısı altında yapar.⁶¹ Sonuçta, temeli Aristotelesçi, binası dinî bilimler ve çatısı okültist bilimler olan bir bina ortaya çıkar. Bu bina Osmanlı topraklarındaki varlığını, kendisine uygun ortamı üreten Osmanlı felsefesinin orijinal sentezci karakterine borçlu olmalıdır.

Kaynakça

Alper, Ömer Mahir, *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015

Altaş, Eşref, "Fî Zuhûri'l-Felsefe: İslâm'ın Klasik Çağında Felsefenin Kökenine Dair Görüşler ve Mişkâtü'n-Nübüvve Teorisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014)

Arıcı, Müstakim, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce Kâtibî Örneği*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015

Aydın, Hasan, "Epistemolojik Temelleri Işığında İbn Abd el-Berr'in Bilim Sınıflaması ve Değeri", *Kelam Araştırmaları* 9 (2011/2)

Bayram, Mikail, "Hâce Nasîruddin Muhammed et-Tûsî'nin İntihalciliği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2005)

---

⁶¹ Bistâmî'nin İhvân-ı Safâ felsefesini harf ilmi merkezinde bu şekilde yeniden ele almasını bazı araştırmacılar "neo-İhvân-ı Safâcilik" olarak isimlendirilmiştir: Peacock, A.C.S., "Metaphysics and Rulership", s.121.

Babinger, Franz, Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı, çev. Dost Körpe, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2003

Bistâmî, Abdurrahman, *Dürretü Tâci'r-Resâ'il ve Gurretü Minhâci'l-Vesâil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 4905

Bistâmî, Abdurrahman, *el-Fevâiyih Miskiyye fi'l-Fevâtihî'l-Mekkiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no: 688

Bistâmî, Abdurrahman, *Risâle Siyâsiyye*, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Ulucami, no: 3489

Bûnî, Ebu'l-Abbâs, *Şemsü'l-Ma'ârif*, I-III, ed. Abdurrahman Cezîrî, Kahire, Mustafa Halebi Matbaası, 1311

Callatay, Godefroid de, *Ikhwan al-Safa A Brotherhood of Idealists on the Fringe of Orthodox Islam*, Oxford: Oneword, 2005

Callatay, Godefroid de, "The Classification of the Sciences according to the Rasail Ikhwan al-Safa", The Institute of Ismaili Studies, <http://www.iis.ac.uk/classification-sciences-according-rasa-il-ikhwan-al-safa>

Coulon, Jean-Charles, "Building al-Buni's Legend - The Figure of al-Buni through Abd al-Rahman al-Bistami's *Shams al-afaq*", *Journal of Sufi Studies* 5 (2016)

Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 2000

Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Dâvûd el-Kayserî (656 [660] / 1258 [1262] - 751 /1350), *İbn Arabî Geleneği ve Dâvûd el-Kayserî* içinde, haz. Turan Koç, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011

Fazlıoğlu, İhsan, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İh-vânü's-Safâ ve Abdurrahman Bistâmî", *Divan* (1996/2)

Fazlıoğlu, Şükran, "Talim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin Medrese Müfredatı", *Divân İlmî Araştırmalar* 18 (2005/1)

Fleischer, Cornell H., "Ancient Wisdom and New Sciences: Prophecies at the Ottoman Court in the Fifteenth and Early Sixteents Centuries", *Falmama: The Book of Omens* içinde, ed. M. Farhad, Londra: 2009

Furat, Ahmet Subhi, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7 (1978/1-2)

Furat, Ayşe Zişan, "Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenışı: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları", *Osmanlıda İlim ve Fikir Dünyası* içinde, eds. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı, İstanbul, Klasik Yay., 2015

Gardiner, Noah, "Forbidden Knowledge? Notes on the Production, Transmission, and Reception of the Major Works of Aḥmad al-Būnī", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 12 (2012)

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Hurûflük Metinleri Kataloğu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989

Gril, Denis, "Esotérisme Contre Hérésie: Abd al-Rahman al-Bistami, Un Représentant de La Science des Lettres a Bursa dans La Première Moitié du XVe Siecle", Veinstein, Gilles, *Synchrétismes et Hérésies dans l'Orient Seldjoukide et Otoman (XIVe-XVIIIe Siecle)* içinde, Paris, Peeters, 2005

Gutas, Dimitri, "Paul the Persion on the Classification of the Parts of Aristotle's Philosophy: A Milestone Between Alexandria and Baghdad", *Der Islam* 60 (1983/1)

Hârezmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kâtib, *Mefâtiḥu'l-'Ulûm*, Kahire, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, ts.

Hoyland, Robert, "Early Islam as a Late Antique Religion", *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. S.F. Johnson, Oxford University Press, 2012

Huneyn b. İshâk, *Zekera Huneyn b. İshak*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, no: 1608

İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd*: Witkam, Januarius Justus, *De Egyptische Arts Ibn Al-Akfani (Gest. 749/1348) En Zijn Indeling van de Wetens Chappen* içinde, Leiden: Ter Lugt Pers, 1989

İhvân-ı Safâ, *Resâil'ü İhvâni's-Safâ*, I-V, nşr. Ârif Tâmir, Beyrut-Paris, Editions Oueidat, 1995

Kastritsis, Dimitris, "1402-1413 Fetret Devri Bağlamında Şeyh Bedrettin Ayaklanması", *Sultan Mehmet Çelebi ve Dönemi*, ed. Fulya Duvenci Karakoç, Bursa, Gaye Kitabevi, 2014

Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, I-V, thk. Mahmud Abdülkâdir el-Arnaût, İstanbul: IRCICA, 2010

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972

Kaya, Veysel, "Aristü el-Hakîm: Aristoteles'in İslam Düşüncesindeki Dönüşümü Üzerine Notlar", *Cogito* 78, Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", *Kindî Felsefi Risaleler* içinde, çev. Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002

Libera, Alain de, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2005

Löfgren, Oscar & Traini, Renato, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana, I-IV*, Vicenza, Neri Pozza Editore, 1975

Manastırlı İsmail Hakkı, *Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye*, İstanbul, Şirket-i Sahafiyye-i Osmâniyye, 1312

Meçin, Mahmut, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2014/1)

Melvin-Koushki, Matthew S., *The Quest for a Universal Science: The Occult Philosophy of Sa'in al-Din Turka Isfahani (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Timurid Iran* (Basılmamış Doktora Tezi), Yale University, 2012

Mir-Kasimov, Orhan, *Words of Power. Hurufi Teachings between Shi'ism and Sufism in Medieval Islam - The Original Doctrines of Fadl Allah Astarabadi*, London & New York, I.B.Tauris, 2015

Molla, Kemal Faruk, "Mehmed Şah Fenârî'nin *Enmûzecü'l-Ulûm* Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 18 (2005/1)

Peacock, A.C.S., "Metaphysics and Rulership in Late Fourteenth-Century Anatolia: Qadi Burhan al-Din of Sivas and his *Iksir al-Sa'adat*, *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*, eds. A.C.S. Peacock, Sara Nur Yıldız, Würzburg, Ergon Verlag, 2016

Rehâvî, İshak b. Ali, *Edebü't-Tabîb*, nşr. Merizen Asîrî, Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal, 1992

Shahzad, Bashir, *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis*, Oxford: Oneworld, 2005

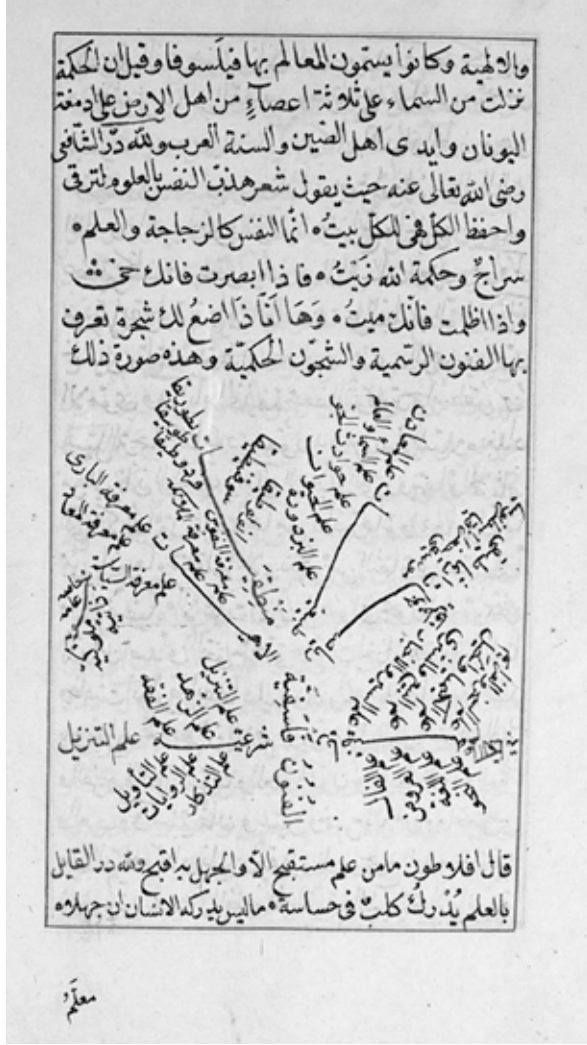
Taşköprüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, nşr. Ali Dehrûc, Beyrut, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1998

Tek, Abdürrezzak, *Abdüllatif Kudsî Hayatı Eserleri ve Görüşleri*, Bursa, Emin Yayınları, 2007

Usluer, Fatih, *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2009

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İbnü'l-Vâdîh, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, I-II, nşr. Abdülemîr Mühennâ, Beyrut, Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2010

Ek: Bistâmî'de Bilimler Tasnifi Ağacı

(Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiyye, numara: 688, vr. 12b)

